

## Stepono Kolupailos studija „Nevėžis“ – Panevėžio krašto istorijos šaltinis

Karolina Trebaitė

Šis pranešimas – gruodžio mėnesį konferencijoje „Panevėžio kraštui nusipelnę“ skaityto pranešimo tęsinys.

Profesoriaus Stepono Kolupailos (1892–1964) hidrografinė studija „Nevėžis“ (1936), nepraranda mokslinio aktualumo ir mūsų dienomis, be to ji dar svarbi ir kaip Panevėžio krašto istorijos šaltinis. Čia apsiribosime dabartinės Panevėžio rajono savivaldybės teritorija.

Pradėkime nuo vardo: „Nevėžis“. Dabar mes laikome šį vardą vyriškosios giminės, o seniau lietuviai vadino šią upę Nevėžimi. Beveik visi Nemuno intakai (išskyrus smulkučius upokšnius) turi moteriškosios giminės vardus: Neris, Minija, Jūra, Šešupė ir kt. Bet tik du intakai dabar vadinami vyriškaisiais: Nevėžis ir Merkys.

Nevėžio versmės ilgai buvo klaidingai aprašomos įvairiuose šaltiniuose. Senesniuose raštuose taip romantiškai atvaizduota Nevėžio pradžia: „*Netoli Raguvos miestelio, į pietus nuo Troškūnų, paniurusio miško paunksmėje tūno klampios, tirštai švendru apaugusios pelkės. Aklą ir klaikią glūdumą kartais sudrumsčia apuoko ūkavimas arba šlykščių šliužų šnypštimas. Iš tokio užkampio teka Nevėžis, laikoma viena žymiausių Žemaičių upių, kurią ne kartą mini, kaip plukdomą seimų įstatymai*“. Iš tikrųjų Nevėžis prasideda Anykščių rajone 6 km i pietryčius nuo Troškūnų. Nevėžio ilgis 210 km., baseino plotas 6141 km<sup>2</sup>. Nevėžis palyginti vingiuota upė. Kaip ir visų upių vaga susideda iš eilės vingių. Aukštupyje vingiai smulkūs ir tankūs, žemiau jie darosi stambesni ir švelnesni. Didžiausi intakai: dešinieji: Juosta, Kiršinas, Liaudė, Šušve, kairieji: Juoda, Upytė, Obelis. Nevėžis turėjo dvi hidrometrinio biuro vandens matavimo stotis – Panevėžyje ir Kėdainiuose, vėliau įkurta stotis ir ties Raudondvariu.

Studijoje S. Kolupaila pateikė Nevėžio kilometrinių aprašymą. Šiame skyrelyje itin išsamiai paminėti vietovardžiai, intakai, tiltai ir vandens malūnai. Tolimesniuose skyriuose yra platesni vietovių aprašymai, Nevėžio vagos tvarkymo darbų apžvalgos.

Nevėžio aukštupys: čia Nevėžis pradeda savo kelione Nemuno link, aplankydamas miškus ir nedidelius kaimelius kaip Guobė, Nevėžininkai. Grybulių kaime yra ir pirmas tiltas, tik 2 km ilgumo, visai paprastas, kaip per griovį, kiek toleliu jau sutinkas daug didesnis 5 m tiltas ties Troškūnais. Gan tiksliai aprašytas Nevėžio kelias ties Troškūnų miesteliu: posūkiai, krantai, vagos plotis.

Antai, Raguvos miesteliui skirti 2 puslapiai. Ir nebereikalo, nes Raguva laikoma viena seniausių Lietuvos gyvenamųjų vietų. Pateikta trumpa miestelio istorija, aprašyta bažnyčia. Sužinome, kad 1935 m. Raguvos apylinkėse pradėti melioracijos darbai, buvo sutvarkyta Nevėžio vaga, kuri pakoregavo Raguvos apylinkų vaizdą. Tyrimai rodo, kad Nevėžis čia turi didelį kritimą, todėl kanale buvo numatyta suprojektuoti 15 slenksčių.

Toliau pateikiami trumpi Gitėnų, Kerblonių, Bajoriškių, Miežiškių, Tautkūnų kaimų aprašymai. Kiek plačiau aprašytas Pajuosčio dvaras, kur netoliese įtaisyta vandens malūno užtvanka. Pajuosį galima laikyti Panevėžio priemiesčiu. Nevėžis savo gilia vaga, iš kurios upė neišsilieja, padaro dar vieną didelį vingį ir artėja prie „Aukštaičių sostinės“.

Kaip ir pridera didesniajam miestui, Panevėžiui studijoje skirti 3 puslapiai. Profesorius Panevėžį pristato kaip „malūnų ir mokyklų miestą“. Nevėžis, nuo kurio Panevėžys gavo savo vardą, skiria miestą į dvi dalis: dešiniajame krante stovi senamiestis, o kairiajame naujamiestis. Senasis Panevėžys buvo žinomas jau XIV šimtmetyje: čia Didysis Lietuvis kunigaikštis Vytautas apgyvendino karaimų kolonija. Kolupaila rašo kad per Nevėžį pastatyti du nuolatinai tiltai ir kas vasarą statomi trys laikinieji lieptai

Nebeišlikę Savitiškio ir Nausodės vandens malūnai, todėl jų paminėjimas S. Kolupailos darbe labai svarbus.

Kiek daugiau dėmesio skirta Berčiūnams ir Sanžilei. „Dešiniajame krante Nevėžį puošia gražus pušynas, kuriame įrengtas Berčiūnų kurortas, tiksliau – panevėžiečių vasarvietė“. Per Sanžilę eina pavasarį Lėvens vandens perteklius, pro šį nedidelį upelį buvo svajota padaryti vandens kelią iš Kauno į Rygą; dabar melioratoriai prakasė kanalą iš Lėvens į Nevėžį, kuriuo baidarininkai keliauja iš vieno baseino į kitą ir kuris nemažą vaidmenį turės ateityje papildydamas Nevėžio vandens atsargas sausiausiais sezonais. Toliau tik paminėti Degionių,

Nevėžninkų, Nociagalos (Notėgalos), Navaršonių, Papušių, Kiemėnų ir Puškonių kaimai.

„Švarus ir taisyklingai apsistatęs miesčiukas, kiek nuošalioje vietoje, bet ne užkampis“ – tai Naujamiestis.

Ruože tarp Naujamiesčio ir Krekenavos paminėti Murmulių, Vadaktėlių, Vadaktų dvarai, čia buvę vandens malūnai. Nors Upytė yra toliau nuo Nevėžio, bet ją ir „nedorėlį“ V. Sicinskį S. Kolupaila aprašo paminėdamas Nevėžio intaką Upytę.

Ne ką daugiau dėmesio skiriama ir Krekenavai. Krekenava – senas miestas garsėjęs koklių gamyba. Per Nevėžį ties Krekenava pastatytas didžiulis gelžbetonių tiltas.

Sekdami studija iki dabartinio Kėdainių rajono ribos, dar aptiksime trumpus Linkaučių, Skaistkalnės, Daniliškio dvarų aprašymus.

S. Kolupaila knygoje išskyrė Sanžilę, pateikdamas kanalo istoriją. Tai vienas iš įdomiausių melioracijos darbų. Lėvens vanduo nesutilpęs upės vagoje plačiai išsilieja lygiame slėnyje, padarydamas ūkininkams didžiausių nuostolių. Norėdami išvengti brangaus Lėvens žemupio reguliavimo 48 km ruože, melioratoriai pasinaudoja idėja sujungti Lėvenį su Nevėžiu. 1930 m. buvo iškastas 8 km ilgumo kanalas, kuris prasideda kairiajame Lėvens krante tarp Bernatonių kerta Panevėžio – Pušaloto vieškelį ir neina toliau Sanžilės upelio vaga Berčiūnų kaimo laukais. Sanžilės vagos dugnas yra 8 m platumo, apie 2 m gilumo. Dideliam kritimui sušvelninti kanale buvo padaryti 3 slenksčiai. Kanalo pradžioje buvo įtaisyti betoniniai vartai, vandens debitui reguliuoti, vėliau juos panaikino.

Nuo senų, priešistorinių laikų upės buvo naudojamas vandens keliams. Nevėžiu keliavo mūsų senoliai, kariavo ir prekes gabeno. Kryžiuočių raštuose, aprašant vieną žygį į Lietuvą, Nevėžis minimas kaip plaukiojama upė. XVI šimtmetyje Nevėžis buvo laikomas laisvas laivybai, todėl įstatymai draudė tvenkti jį vandens malūnų užtvankomis. „*Dabar Nevėžiu plaukioti galima nebent baidarėmis ar valtėmis*“, – pastebi profesorius.

Darbe galima rasti medžiagos apie Nevėžio baseino ežerus. Vienas svarbiausių hidrologinių faktorių – ežerai, kurie reguliuoja nuotakį. Ežerais Nevėžio baseinas yra visai negausingas, tikrai gamtos nuskriaustas. Visas jo slėnis, giliai ledynų išgriaužtas ir išpjautas, yra labai žemas, ežerai pasiliko tik baseino kraštuose ir

jie gyvena savo amžiaus senatvę, baigia užaugti ir užsitraukti dumbliu.

### Šaltiniai ir literatūra

1. Juknevičius P. Kiršinas. – Panevėžys. – 2003.
2. Juknevičius P. Nausodės vandens malūnas // Panevėžio rytas. – 1993 11 04.
3. Juknevičius P. Panevėžio kraštas: XIX a. pirmosios pusės pramonė // Tėvynė. – 1998 10 28. – Priedas „Atsigręžkime į praeitį“. – Nr.4.
4. Juknevičius P. Panevėžio krašto tiltai // Panevėžio rytas. – 1993 08 19.
5. Juknevičius P. Savitiškio vandens malūnas // Panevėžio rytas. – 1993 12 17.
6. Juknevičius P. Šuoja. – Panevėžys. – 2005.
7. Juknevičius P. Vandens malūnai Panevėžio rajone // Gimtinė. – 2003. – Nr.9.
8. Juknevičius P. Vandens malūnai Panevėžio rajone // Krašto paveldas-3. Konferencijos, skirtos Tarptautinei paminklų apsaugos dienai paminėti, pranešimų tezės. Panevėžys, 2003 m. balandžio 18 d. / Sudarytojas ir redaktorius P. Juknevičius. – Panevėžys. – 2003. – P.5.
9. Juknevičius P., Vasiliauskaitė L. Sanžilė. – Panevėžys. – 2003.
10. Kilkus K. Lietuvos vandenys pamilęs // Mokslas ir gyvenimas. – 1989. – Nr.3. – P.14-16.
11. Kilkus K. Lietuvos vandenų riteris // Apie Lietuvos žemę: Lietuvos geografijos skaitiniai. – Kaunas. – 1992. – P.154-156.
12. Kilkus S. Profesorius Steponas Kolupaila. – Vilnius. – 2002.
13. Kolupaila S. Nevėžis. Hidrografinė studija. – Kaunas. – 1936.
14. Trebaitė K. Nevėžį išgarsinęs profesorius Steponas Kolupaila // Panevėžio kraštui nusipelnę. Konferencijos, įvykusios 2007 m. gruodžio 15 d., pranešimų tezės / Sudarytojas ir redaktorius P. Juknevičius. – Panevėžys. – 2007. – P.3-4.
15. Trebaitė K. Stepono Kolupailos studija „Nevėžis“ – Panevėžio krašto istorijos šaltinis // Krašto paveldas – 8. Konferencijos, skirtos Pasaulinei kultūros paminklų ir saugomų vietovių dienai paminėti, pranešimų tezės / Sudarytojas ir redaktorius Petras Juknevičius. – Panevėžys. – 2008. – P.3.